

Қ.К. Кенжалин* , Д.Ә. Балтабай

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kenkk@mail.ru, baltabayev.dosjan@mail.ru)

Дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі («Шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде)

Аңдатпа. Түркі тілдерінің даму ерекшеліктерін көрсететін көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштерінің тілі барлық түркі тайпаларына ортақ, аздаған фонетикалық ерекшеліктері бар әдеби-жазба тіл деңгейінде қарастырылады, біразы диалектілік немесе жартылай диалектілік ерекшеліктерімен сипатталады. Жазба ескерткіштерді лингвистикалық аспектіде зерттеу тіл білімі үшін аса маңызды. Оның ішінде дыбыстар жүйесі, олардың тарихи қалыптасуын айқындау тілдің мазмұнды саласы болып табылады.

Мақалада Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі дауысты дыбыстар жүйесі, олардың тарихи өзгерісі қарастырылды. Аталған еңбек XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған. Шағатай тілі барша түркі халықтарына ортақ жазба тіл болғандықтан, ол тілдегі еңбектердің фонологиялық қабатын саралау – тарихи грамматикаға қатысты тың деректердің жарыққа шығуына себеп болады. Сонымен бірге, мақалада «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі $e > i$ ($e \sim i$), $i > e$ ($i \sim e$), $i > i$ ($i \sim i$), $o > a$ ($o \sim a$), $u > a$ ($u \sim a$) дауысты дыбыстар өзгерісі жайлы сөз болды. Дауысты дыбыстар өзгерісінің ерте түркі дәуірі ескерткіштеріндегі, орта түркі кезеңіне тән қолжазбалардағы, қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы сараланды. Аталмыш еңбекті фонологиялық жақтан саралай отырып, вокализмдер, вокализмдердің тарихи қалыптасуы, туыс, туыстас тілдер арасындағы сабақтастықтарды айқындау мақсат етілді. Вокализмдер жүйесін, олардың өзгеру сипатын зерделеу мақсатында салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Зерттеу мақалада «Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар өзгерісі тарихи тізбек бойынша талданып, Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігіндегі, қазіргі түркі тілдеріндегі вокализмдер жүйесімен салыстырылды.

Түйін сөздер: вокализмдер, диахронды әдіс, синхронды әдіс, шағатай тілі, фонетика, жазба ескерткіштер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-90-97>

Түсті: 19.06.2023; Жөнделді: 14.10.2023; Мақұлданды: 21.12.2023;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Тіл тарихы тіл құрамындағы жеке элементтердің тарихы ғана емес – тілдік құралдар жүйесінің, солардың өзгеріп, дамуының тарихы. Тілдің фонетикалық жүйесінің тарихы, тарихи фонетика жеке дыбыстардың немесе жеке фонетикалық құбылыстардың өзгеру, даму тарихы ғана емес, ең алдымен фонетикалық заңдылықтар, фонетикалық құбылыстар жүйесінің тарихы болып табылады. Фонетикалық заңдылықтарды диахрондық тұрғыдан зерттеу тарихи-салыстырмалы тіл білімінде тарихи фонетикалық өзгерістердің бір семьяға жататын барлық тілдерге қатысты түрлерін анықтайды. Тарихи

фонетика сөйлеу тілінің (қазіргі сөйлеу тілінің) дыбыстарын, дыбыстық заңдылықтарын қарастырмайды. Ол тек тілдік дыбыс жайлы ұғымға сүйенеді. Дыбыс жайлы ұғым фонетикалық белгілерді салыстыра қорытындылау барысында қалыптасады.

Түркі тілдері фонетикасын салыстырмалы тұрғыдан зерттеп зерделеу ХІ ғасыр лингвисті М. Қашғари еңбектерінен басталады. Ғалымның «Диуани лұғат-ит түрк» шығармасы түркі тілдері мен диалектілеріндегі лексикалық бірліктердің, дыбыстық сәйкестіктер мен фонетикалық заңдылықтардың салыстырмалы зерттелуімен ерекшеленеді. Осыдан-ақ, түркі тіл біліміндегі салыстырмалы-тарихи фонетиканың ғылыми негізі мың жыл бұрын қаланғанын көреміз. Түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігіндегі көшпелі өмір салты, күрделі саяси-әлеуметтік жағдайлар ғылымның үздіксіз өрістеуіне қолайлы жағдай туғыза бермегендіктен тіл білімі саласы да біршама кешеуілдегені белгілі.

М. Қашғари дәуірінен 7-8 ғасыр өткенде батыс Еуропада салыстырмалы-тарихи фонетикаға ерекше назар аударылып, оның ғылыми-теориялық негіздері қаланды. ХІХ ғасырда батыс зерттеушілері Р. Раск, Я. Гримм, орыс ғалымы А.Х. Востоков секілді тілші-ғалымдардың дыбыстар жүйесі, ондағы өзгерістер, туыс тілдер арасындағы байланысы, дыбыстардың артикуляциялық сипаты, дыбыстық өзгерістердің өзара сабақтастығы жайлы зерттеулері салыстырмалы-тарихи фонетиканың дамуына айтарлықтай әсер етті.

Зерттеу мақаламыздың нысаны ретінде алынған Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и теракиме» (Түркімен шежіресі) еңбегі шағатай тілінде жазылған шығарма болғандықтан, мәтін тілінен дыбыстық өзгерістерге, олардың тарихи қалыптасуына байланысты маңызды тілдік фактілерді таба аламыз. Шығармаға Рашидаддиннің «Жамиғат тауарихындағы» Оғызнама дастаны негіз болған. Шағатай тілінде жазылған еңбекті фонологиялық жақтан саралай отырып, вокализмдер, вокализмдердің тарихи қалыптасуы, туыс, туыстас тілдер арасындағы сабақтастықтарды айқандау мақсат етілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. «Шежіре-и теракименің» фонетикалық қабатын зерттеуде шағатай тілі грамматикасын, ондағы дыбыстар жүйесін, олардың өзгеру заңдылығын, артикуляциялық жіктелімін, дыбыстық құбылыстарды толықтай қамтуға тырыстық. Аталмыш шығарма тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесін, ондағы өзгерістерді айқындау үшін дескриптивтік (сипаттама), тарихи-салыстырмалы (компаративтік), тарихи-салғастырмалы (типологиялық), фонетикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Мақаланың ғылыми-теориялық мазмұнын дәйектеуде М. Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы» (1981), А. Аманжоловтың «Түркі филологиясы және жазу тарихы» (1996), Ж. Түймебаев пен М. Ескееваның «Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері» (2015) т.б. зерттеу-еңбектер негізге алынды. Дыбыстар жүйесін зерделеуде салыстырмалы-тарихи әдістің қолданылуы зерттеудің ғылыми мазмұнын арттырары сөзсіз. М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегіндегі тіл бірліктері мен ХVІІ ғасырда жазылған «Шежіре-и теракимедегі» сөздерді салыстырылып, ондағы дыбыстық өзгерістер көрсетілді. Лексикалық бірліктердің оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобына жататын түркі тілдерінде түрліше дыбыстық өзгерістермен қолданылатынын көрсететін мысалдар мен ғылыми дәйектер берілді.

Әдебиетке шолу. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі 1659-1660 жылдары жазылған. Аталмыш еңбекті алғаш орыс тіліне аударып, ғылыми тұрғыда салыстырмалы-тарихи талдаулар жасаған ғалымдардың бірі – А.Г. Туманский. Кейінгі зерттеулердің көпшілігі А.Г. Туманскийдің еңбектері негізінде жазылған. Ғалым А.Н. Кононов алғаш болып «Шежіре-и теракиме» еңбегіне лингвистикалық тұрғыдан терең зерттеулер жүргізеді (А.Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази Хана Хивинского, 1958). Ғалымның зерттеуі шығарма мәтініндегі антропонимдердің, топонимдердің, этнонимдердің қалыптасу мен олардың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистікерекшеліктерін қамтыды. А.Н. Кононов «Шежіре-и теракиме» еңбегінің барлық нұсқасын (7 нұсқасы бар) салыстырып, ондағы ортақтықтар мен айырмашылықтарды ғылыми тұрғыда зерделеді. Зерттеу мақаланың нысаны болған «Шежіре-и теракиме» еңбегінің фонетикалық, морфологиялық ерекшелігіне қатысты деректер түрік ғалымы

З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü) (1996)» атты ғылыми зерттеуінде кеңінен қамтылған.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қазіргі түркі тілдерінде дауысты дыбыстар жүйесі сегіз не тоғыз дауысты дыбысқа дейін жіктеледі. Олар артикуляциялық белгілеріне қарай айқындалады (а,ә,е,о,ө,і,и,ү); бірінші, екінші дәрежелі созылық дауыстылар қолданылады; дауысты дыбыстар ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік фонемаларға жұптаса отырып бөлінеді [1, 369].

Түркі тілдеріндегі дауыстылар үндестігін зерттеген В.В. Радлов, дыбыстық өзгерістердің тарихи дамуына тоқталып, лексема құрамындағы дыбыстар өзгерісін сөз тұлғасымен бірге сөз мағынасына, кірігу құбылыстарының орнығуына, жаңа формалардың пайда болуына ықпал ететіндігін жазады: «Кроме строго соблюдения закона гармонии гласных..., происходят... еще и другие фонетические изменения в ауслауте корней и ауслауте аффиксов, которые могут быть истолкованы как средство связи между «предметом-содержанием» и «предметом-формой», в силу чего образуется своего рода гипераглютинация, ощущение членимости утрачивается, и в результате сплавления корня с аффиксом возникает нечленимое новообразование» [1, 372].

«Шежіре-и теракимеде» кездесетін дауысты дыбыстар өзгерісі: *e > i*. Сөздің негізгі буынындағы *e* дыбысы шағатай тілінде *i*-ге өзгереді. Бірақ шығарма мәтінінде *e > i* өзгерісі тұрақты сақталмаған. Мәтінде *e > i* өзгерісін көрсететін мысалдар:

Қılıcm stıyıp bil egsemde kıyı kızdım

Ova kışlap kırdı yaylap balkan aşıdım

(Қылышымды суырып бел бүккенде құдық қаздым

Сайда қыстап, қырда жайлап таулар астым) [2, 213]. Бұл жердегі *bil* “бел” сөзі М.Қашғаридің «Түрік сөздігінде» *bél* тұлғасында келеді [3, 167]. Яғни *bil* “бел” < МК *bél*.

Hızır Çora Amu suyunıñ yaqasında Kürdüş tigen yerde ikin ikip ve hem çehar-paydarlıq qılıp uluğ bay boldı (Хызыр Чора Әму суының жағасында Күрдүш деген жерде егін егіп, шаруашылық қылып, үлкен бай болды) [2, 222]. *ik*- “егу” < МК *ek*- [4, 197].

İkin iker yeri yoq irdi (Егін егер жері жоқ еді) [2, 224]. *ikin* “егін” < МК *ekin* [4, 197].

Üç kiçe kündüz anasını immedi (Үш күн, үш түн анасын ембеді) [2, 122]. *im*- “ему” < МК *em*- [4, 197].

Han ayta turur kim, köp imgekler körgendin sonğ yaşımız ottuz toqquzğa yetkende tarih minğ taqı elig birde yılan yılında Harezmi memleketinde atamız tahtında oturup yurt işige meşğul bolduq (Хан айтады: Көп қиындықтар көрген соң жасымыз отыз тоғызға жеткенде, 1051 жылы, жылан жылында Хорезмде әкеміздің тағына отырып мемлекет істерімен айналыстық) [2, 108]. *imgek* “қиындық, азап” < МК *emgek* [4, 145].

Kirmekke iv yoq, bir çirik ağaç içinde oğlan tuğurdı (Кіруге үй де жоқ, бір шіріген ағаштың ішінде ұлды босанды) [2, 131]. *iv* “үй” < МК *ev* [5, 189].

Eger sen müsülman bolsanğ irdi seni alur irdim (Егер сен мұсылман болсаң, сені алар едім) [2, 126]. *ir*- “е, ету” < МК *er*- [5, 175].

Örgening içki işikinde Irqıl Hacı olturdı (Шатырдың ішкі есігінде Ыркыл Хожа отырды) [2, 155]. *işik* “есік” < МК *êşik* [5, 185].

Harezmdе olturğanları hem bizning kelürimizni işitip qaçıp bu aytilğan üç yurtqa bardılar (Хорезмдегілері де біздің келгенімізді естіп, осы айтылған үш жерге қашып барады) [2, 108]. *işit*- “есту” < МК *êşit*- ~ *eşit*- [4, 247].

İlgidin bir toğram it yerge tüşdi (Жеп жатқанда еттің бір бөлігі қолынан жерге түсті) [2, 120]. *it* “ет” < МК *et* [5, 186].

Irim itip aytdılar kim bu uzaq ömrli ve uluğ devletli ve uçı uzağan ve yanı yayılğan bolğusı turur tidiler (оған ырым етіп: «бұл бала ұзақ ғұмырлы, бай дәулетті болады, елін дамытады» деп айтты) [2, 124]. *it*- “ету, жасау, дайындау” < МК *êt*- [5, 186].

Anlar kelip Oğuz Hanning itekine ikki qolları birlen muhkem yapışdılar irse han anlarğa Uyğur tidi (Олар келіп Оғыз Ханның етегіне екі қолдарымен қатты жабысқанда, Хан оларға «Ұйғыр» деді) [2, 129]. *itek* “етек” < МК *etek* [4, 103].

*Kervan kitdi köp kiç qaldım̄g yolğa kirgil
Alplar Bigler kören bar mı Qazan kibi?*

(Керуен көшті, көп кеш қалдың, жолға кір

Батыр, бектер Қазан секілдіні көргеніңіз бар ма?) [2, 210]. *kiç* “кеш” < МК *kêç* [5, 291].

Filan vaqtda halqı suğa ğarq qılır boldı, sen kime yaşağıl tip kimeni neçük yasarın körsetdi (белгілі бір уақытта халықты суға батырады, сен кеме жаса» деп кемеңің қалай жасалатынын көрсетті) [2, 116]. *kime* “кеме” < МК *kemi* ~ *kimi* [5, 297].

Pes niçe minġ kişiler meninḡ bu söz aytqanıma bilmegenlerin bilip köngülleri hoş bola turur (Осылайша неше мыңдаған адамдар менің осы айтқандарымнан білмегендерін біліп көңілдері хош болар) [2, 108]. *niçe* “неше” < МК *neçe* [5, 356].

Bir niçe vaqtdın sonġ Qara Qanğa aytdılar kim oğlunġiz köçini siomey turur (Біраз уақыттардан соң Қара Ханға «ұлыңыз келіншегін сүймейді» деді) [2, 125]. *siv-* “сүю” < МК *sev-* [5, 497].

Men bilgenni sizzler bilmessizler barınġlar torpaqdın bir kişininḡ suretin yasınġlar tidi («Менің білгенімді сіздер білмессіздер, барыңдар, топырақтан бір кісінің суретін (бейнесін) жасаңдар» деді) [2, 112]. *ti-* “деу, айту” < МК *tê-* ~ *ti-* [5, 545].

Жоғарыда көрсетілген мысалдарға қарап «Шежіре-и теракиме» еңбегінде *e > i* сәйкестігі тұрақты сақталған дей алмаймыз. Мәселен, М. Қашғаридің «Түрік сөздігінде» *beg* «бек» сөзі [5, 91] «Шежіре-и теракимеде» *e* және *i* дыбыстарымен келіп *beg*, *big* деген екі тұлғасы да жарысып қолданылады:

Suvar kitkendin sonġ han beglerige baqıp aytdı: Suvar asrunı öpüp bolup turur tidi (Сувар кеткеннен кейін хан бектеріне қарап «Сувар көпті сүюі керек» деп айтты) [2, 192]; *Cebe Noyan ve Sübedey Bahadır tigen ikki bigini baş qılıp ottuz minġ kişi birlen yiberdi* (Отыз мың кісімен Жебе Ноян, Сүбедей Баһадүр деген екі бегін бас қылып жіберді) [2, 135].

«Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар жүйесін, олардың тарихи өзгерісін айқындауда салыстырмалы-тарихи әдіс негізге алдынды. Аталған әдіске сүйене отырып, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігінде кездесетін тіл бірліктерімен салыстыру жұмысы жүргізілді.

Синхронды талдау негізінде *e ~ u* дауысты дыбыс өзгерісін түрліше формада зерделеуге болады. Түркі тілдерінде, атап айтқанда, қазақ, қарақалпақ ноғай, татар, башқұрт, чуваш тілдерінде акустикалық жағынан ұқсас болып келетін *i* дыбысы айтылады. Бұл дыбыс *ы* дыбысының жіңішке сыңары болып табылады: қазақ *тіл, кір*, башқұрт *тіл, кір*, ноғай *тіл, кір* т.б. Татар, башқұрт тілдеріндегі *i* қазақ тіліндегі баламасымен салыстырғанда *e* дыбысына жақындау айтылады. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, хакас, чуваш тілдеріндегі *i* басқа түрік тілдеріндегі *u* дыбысына сәйкес келеді: әзірбайжан *дил, кир*, қырғыз *тил, кир* т.б [6, 63].

Сондай-ақ, тіл алды ашық езу фонемасы *e* қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтар құрамында толық сақталған. Ал татар, башқұрт тілдеріндегі моносиллабтар құрамында *e* фонемасы көбіне *ij(u)* дифтонгі арқылы дыбысталады. Ж. Аралбаев моносиллабтық деңгейдегі *a*, *e* дыбыстары парадигматикалық тұрғыдан қарағанда дербес фонемаларды синтагматикалық тұрғыдан алғанда жеке морфонемаларды құрайтынын көрсетеді [7, 34].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *ü > e*.

Oğuz Han yetmiş ikki yılğaça Moğol ve Tatar öz sünġeki irdi, anlar birlen uruşdı (Оғыз хан жетпіс екі жылға жуық өз сүйегінен (тұқымынан) болған Моғол мен Татармен соғысты) [2, 132]. *sünġek* “сүйек” < МК *sünġük* [5, 511].

Түркі тілдеріне тән ең көне формалардың бірі ескерткіштер тіліндегі *ü* дыбысы қыпшақ тілдерімен моносиллабтар құрамында екі-үш ғана сәйкестік түзеді: *ü~ö*, *ü~e*. Мысалы, **küđ ~ *kej*: Енисей жазбаларында *küđ(egü)* “күйеу бала” [7, 227], башқұрт тілінде *kei(äü)* деп келеді. *ü~i*, *ü~e* сәйкестіктері де бірлі-жарым сөзді ғана қамтиды, қыпшақ-бұлғар топшасына тән [1, 389].

Qozı Yavı atlı oğlı bar irdi, anı padişah köterdi (Қозы Ыавы атты ұлы бар еді, оны падиша қылды) [2, 165]. *köter-* “көтеру, жоғарылату” < МК *kötür-* [5, 320].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *ü > i*.

Uruşqan yeriniñ beri yüzinde aqıp bara turğan ikki uluğ su bar irdi (Соғысқан жердің бергі жағында ағып жатқан екі үлкен өзен бар еді) [2, 133]. *beri* “бері” < МК *berü* [5, 96].

Hannıñ oğlı boldı, tip sivinçi tilediler («Ханның ұлы болды» деп сүйінші сұрады) [2, 172]. *sinvinçi* “сүйінші” < МК * *sevinçü* < *seb-* [5, 497].

Енисей жазба ескерткіштері тілінде *ü* ~ *i* дауысты дыбыс өзгерісіне қатысты тіл бірліктері кездестіруімізге болады. **kud* ~ **kij*, *küd(egü)* “күйеу, күйеу бала” мағынасында: *küdegülerim, qız kelinlerim bökmedim* «күйеу балаларым, қыз-келіндерім, бөгіп тойынбадым» [8, 227]. Қазіргі татар тілінде *kij(äü)*, ноғай тілінде *kij(ev)* тұлғасында қолданылады [9, 49]. Түркілік вокализмдердің қалыптасу тарихы туралы зерттеулер *ü* дауыстысының бабатілде қолданыста болғанын көрсетеді [10, 73].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *o > a*.

Kün savuq irdi (Күн суық еді) [2, 133]. *savuq* “суық” < МК *soğuk* [5, 507].

Aynamı qavur yurtına bardı (Айнаны қуып еліне барды) [2, 177]. *qav-* “қуу” < МК *kov-* [5, 461].

Anıñ toqsan yaşar padişahu bar irdi (Оның тоқсан жастағы падишасы бар еді) [2, 142]. *toqsan* ~ *tohsan* “тоқсан” < МК *tokson* [5, 577].

Дауысты дыбыс өзгерісі: *u > a*.

Qanlı Yavlı işikdin kirip keldi ve orta yerde olturdı (Қанлы Йавлы есіктен кіріп келіп ортаға отырды) [2, 179]. *orta* “орта” < МК *ortu* [5, 371].

Сөздің грамматкалық тұлғасының өзгеру, дамуын дыбыстарды тарихи тұрғысынан қарастырғанда ғана айқын түсінуге болады. Сондықтан сөз тұлғасын сөз етіп, оның буындық құрамы жайлы әңгімелегенде дыбыстардың тарихи ауысу, өзгеру жолын да еске алу керек. Сонда ғана сөздің байырғы түбірі мен кірігіп кеткен қосымша не түбірді айыруға болады [11, 113].

«Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар жүйесінің тарихи өзгерісі, тілдік сипаты, фонологиялық ерекшелігі жоғарыда берілген мысалдардан айқын аңғарылады. М. Қашғаридің «Түрік сөздігі» XI ғасырда жазылған еңбек болса, одан бергі XVII ғасырда жарық көрген «Шежіре-и теракима» еңбегіндегі дыбыстар жүйесі арасында айтарлықтай өзгешеліктер бар екенін талдаулар барысында көруімізге болады. Сонымен бірге, М. Қашғаридің еңбегі өз заманындағы барлық түрік тілдерінің лексикалық қорын қамтығандықтан оны негізгі салыстыру әдісінің нысаны ретінде алдық. Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракимесі» шағатай тілінде жазылған тарихи шығарма, оның тілдік қабаты, стильдік ерекшелігі шағатай тілі грамматикасына негізделген.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы дауысты дыбыстар өзгерісі сараланды. «Шежіре-и теракимедегі» дауысты дыбыстар өзгерісін тарихи тізбек бойынша талдап, Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі, нақтырақ айтсақ, Енисей жазбаларындағы, М. Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігіндегі, қазіргі түркі тілдеріндегі өзгеру сипаты салыстырылып зерделенді. Дыбыстардың артикуляциялық ерекшеліктері, тілдік табиғатын, сөздер құрамындағы, буын жігіндегі, морфемалар арасындағы өзгеру заңдылықтарын зерттей келе тарихи даму сатысында олар да өзгеріске ұшырап, туыс не туыстас тілдер арасында өзіндік ерекшелігімен айқындалатыны байқалды. Түркі вокализмдерінің дамуы жалпы түркі тілдері дамуының бес кезеңіне (алтай дәуіріне дейінгі кезең, алтай дәуірі, хун дәуірі, көне түркі дәуірі, қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу дәуірлеріне) сәйкес қарастырылады. «Шежіре-и теракима» еңбегіндегі кездесетін дауысты дыбыстар өзгерісі: *e > i* (*e~u*), *ü > e* (*y~e*), *ü > i* (*y~u*), *o > a* (*o~a*), *u > a* (*y~a*).

Мақаланың нысаны болған аталмыш шығарма шағатай тілінде жазылғандықтан, шағатай тілі грамматикасы негізге алынып, ондағы лингвистикалық заңдылықтар біршама қарастырылды. Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракима» еңбегінің тілдік қабатын зерделей отырып, қыпшақ және оғыз тобына жататын түркі тілдерінің лингвистикалық табиғатын айқындауымызға болады [12, 255]. Себебі, барша түркі халықтарына ортақ, рухани-мәдени салт-санасында, әлеуметтік-экономикалық тұрмыс-тіршілігінде ғасырлар бойы ұйыстырушы қарым-қатынас тілі

болған шағатай тілі өзіндік стилі жағынан айтарлықтай ерекшеленеді. Ежелгі қазақ жазуы шағатай тілінің дәстүрлеріне негізделген және көптеген шағатай ерекшеліктерін Қазақ хандығы құрылған кезден бастап ерте қазақ дереккөздерінен табуға болады [13, 73]. Орта ғасырлық бір ғана шығарманы талдау арқылы шағатай тіліндегі дауысты дыбыстардың тарихи өзгерісі жайлы ғылыми-теориялық деректерге қол жеткіздік.

Қорытынды. Жалпы түркі тілдеріндегі вокализмдер жүйесі: «бірінші дәрежелі» созылыңқылар, дифтонгтар мен полифтонгтарға және біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – оғыздық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқылар мен біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – алтайлық тип; біршама созылыңқылар мен өте қысқа айтылатын дауыстыларға негізделген жүйе – қыпшақтық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқыларға, фарингалданған және қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – туватофалар тип деп төрт түрге сараланып қарастырылады. Түркі тілдеріндегі фонетикалық заңдылықтарды, дыбыстар жүйесін, ондағы өзгерістерді, тарихи сипаты мен бүгінін зерделеуде аталған типтерді негізгі қағида ретінде қарастыру қажет.

Фонетикалық зерттеулердің мақсат-нәтижелері әр түрлі болуы мүмкін. Фонетикалық зерттеу бір ғана тілдің фонологиялық жүйесін айқындауды мақсат етуі немесе бір-біріне жақын бірнеше тілдің фонологиялық жүйелерін зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен айырмашылықтарды көрсетуі мүмкін. Ортақ белгілер тілдердің өте көне дәуірінің көрінісі болуы ықтимал. Кейде фонологиялық талдаулар жеке дыбыстың даму эволюциясын қарастырса, кейде фонологиялық жүйеде болған өзгерістерді айқындауды мақсат етеді. Туыс тілдердің фонетикалық жүйесін салыстыру дыбыс жүйесіндегі ұқсастықтарды, дыбыстық заңдылықтарды айқындап қана қоймай, олардың бір-бірінен өзгешеліктерін, дыбыстардың қайдан, ненің салдарынан пайда болғаны жайлы мәселелерді алға шығарады.

Әбілғазы Баһадүр Ханның «Шежіре-и теракима» шығармасын лингвистикалық аспектіде талдау, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс-тәсілдер арқылы ондағы тіл бірліктерін зерделеу – түркі тілдерінің тарихи даму сатысын айқындауда, тарихи грамматиканың ғылыми-теориялық жағынан толысуына, тың деректердің жарыққа шығуына белгілі бір деңгейде әсер етері анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Түймебаев Ж., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері: Оқулық. – Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2015. – 516 б.
2. Ölmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: «Şafak Matbaacılık», 1996. s. 559.
3. Егеубай А. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
4. Егеубай А. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: – Наука, 1969. – 677 с.
6. Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Қазақ ССР оқу министрлігі. Жоғары және орта арнаулы педагогика білімі жөніндегі республикалық оқу-методика кабинеті. – Алматы, 1981. – 113 б.
7. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 34 б.
8. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 248 с.
9. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 127 б.
10. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 73 с.
11. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 113 б.
12. Балтабай Д.Ә., Зеки Каймаз. «Шежіре-и теракима» тарихи еңбегіндегі топонимдердің этнографиялық сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтау. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №2 (143). – 253-262 б.
13. Uldanay Jumabay. Düysenali Abdilaşım. Eski Kazak jazba tili // Ural-Altai Studies, 2020, № 4 (39), p. 71-76.

References

1. Tuimebayev Zh., Eskeeva M. Tyrkitanudyn tarihi-lingvistikalık negizderi [Historical and linguistic foundations of Turkology] (Eurasian National University, Astana, 2015, 516 p.). [in Kazakh]
2. Olmez Z.K. Ebulgazi Bahadır Han Secere-i Terakime (Tyrkmenlerin Soykutugu) [Abulgazi Bahadır Khan Shezhire-i Terakime. Pedigree of the Turkmens] (Shafak Matbaacılık, Ankara, 1996, 559 p.). [in Turkish]
3. Egeubay A. Kashkari M. Tyrik sozdigi [Kashkari M. Turkish dictionary]. Vol. 3. (Arda+7, Almaty, 2017, 600 p.). [in Kazakh]
4. Egeubay A. Tyrik sozdigi [Kashkari M. Turkish dictionary] Vol. 1. (Arda+7, Almaty, 2017, 592 p.). [in Kazakh]
5. Drevnetyurkskiy slovar' [Ancient Turkic dictionary] (Nauka, Leningrad, 1969, 677 p.). [in Russian]
6. Tomanov M.T. Tyrki tilderiniñ salıstıymaly fonetıkasy [Comparative phonetics of Turkic languages] (Ministry of education of the Kazakh SSR. Republican training and methodological office for higher and secondary special pedagogical education, Almaty, 1981, 113 p.). [in Kazakh]
7. Aralbayev Zh. Kazak fonetıkasy boıynsha etyudter [Etudes on Kazakh phonetics] (Science, Almaty, 1988, 34 p.). [in Kazakh]
8. Batmanov I. A., Aragachi Z. B., Babushkin G. F. Sovremennaya i drevnyaya Enisejka [Modern and ancient Yeniseisk] (Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR, Frunze, 1962, 248 p.). [in Russian]
9. Amanzholov A. Tyrki filologiyasy zhane zhazu tarihy [History of Turkic philology and writing] (Category, Almaty, 1996, 127 p.). [in Kazakh]
10. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskiy yazyk [Historical-typological phonology of the Turkic language] (Nauka, Moscow, 1988, 73 p.). [in Russian]
11. Tomanov M. Til tarihy turaly zertteuler [Studies on the history of language] (Science, Almaty, 2002, 113 p.). [in Kazakh]
12. Baltabay D.A., Zeki Kaymaz. «Shezhire-i terakime» tarihi enbegindegi toponimderdin etnografıyalık sipaty [Ethnographic character of toponyms in the historical work "Shezhire-i terakime"], L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ılttyk universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaktanu. Shygystanu. Tyrkitanu seriyasy [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Sciences. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology series], 2 (143), 253-262 (2023). [in Kazakh]
13. Uldanay Jumabay. Dyysenali Abdilashim. Eski Kazak zhazba tili [Dyysenali Abdilashim. Old Kazakh written language], Ural-Altai Studies, № 4 (39), 71-76 (2020). [in Turkish]

К.К. Кенжалин, Д.А. Балтабай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Историческое изменение гласных (по произведению «Шежире-и теракиме»)

Аннотация. Язык древнетюркских, среднетюркских письменных памятников, отражающих особенности развития тюркских языков, рассматривается на уровне литературно-письменного языка с небольшими фонетическими особенностями, общими для всех тюркских племен, характеризуется некоторыми диалектными или полу диалектными особенностями. Изучение письменных памятников в лингвистическом аспекте имеет важное значение для лингвистики. В том числе система звуков, определение их исторического образования является содержательной отраслью языка.

В статье рассмотрены системы гласных звуков, их исторические изменения в труде Абулгасы Бахадур Хана «Шежире-и теракиме». Данный труд написан в XVII веке на чагатайском языке. Так как чагатайский язык является общим письменным языком для всех тюркских народов, то он дает возможность дифференцировать фонологический слой трудов на языке – выявить новые данные, касающиеся исторической грамматики. Вместе с тем, в статье говорится об изменении гласных $e > i, \ddot{i} > e, \ddot{i} > i, o > a, u > a$ в труде «Шежире-и теракиме». Проанализировано использование изменения гласных в памятниках раннего тюркского периода, рукописях, характерных для среднетюркского периода, современных тюркских языках. Анализируя данный труд с фонологической точки зрения,

было направлено на выявление преемственности между вокализмами, историческим становлением вокализмов, родственных, родственных языков. В целях изучения системы вокализмов, характера их изменения был использован сравнительно-исторический метод. В исследовательской статье анализируются изменения гласных в «Шежіре-и теракима» по исторической цепочке, в древнетюркских письменных памятниках, словаре М. Кашгари «Дивани лугат-ит Турк» сравнивали с системой вокализмов в современных тюркских языках.

Ключевые слова: вокализмы, диахронный метод, синхронный метод, чагатайский язык, фонетика, письменные памятники.

K.K. Kenzhalin, D.A. Baltabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical vowel change (based on the work «Shezhire-i terakime»)

Abstract. The language of the ancient Turkic, Middle Turkic written monuments reflecting the peculiarities of the development of the Turkic languages is considered at the level of a literary-written language with small phonetic features common to all Turkic tribes, characterized by some dialect or semi-dialect features. The study of written monuments in the linguistic aspect is important for linguistics. Including the system of sounds, the definition of their historical formation is a meaningful branch of language.

The article considers the systems of vowel sounds, their historical changes in the work of Abulgaza Bahadur Khan “Shezhire-i terakime”. This work was written in the XVII century in the Chagatai language. Since the Chagatai language is a common written language for all Turkic peoples, it makes it possible to differentiate the phonological layer of works in the language – to reveal new data concerning historical grammar. At the same time, the article refers to the change of the vowels $e > i$, $ü > e$, $ü > i$, $o > a$, $u > a$ in the work “Shezhire-i terakime”. The use of vowel changes in the monuments of the early Turkic period, manuscripts characteristic of the Middle Turkic period, modern Turkic languages is analyzed. Analyzing this work from a phonological point of view, it was aimed at identifying the continuity between vocalisms, the historical formation of vocalisms, related, related languages. In order to study the system of vocalisms, the nature of their changes, a comparative historical method was used. The research article analyzes the changes of vowels in “Shezhir-i terakime” along the historical chain, in ancient Turkic written monuments, M. Kashgari’s dictionary “Divani lugat-it Turk” was compared with the system of vocalisms in modern Turkic languages.

Keywords: vocalisms, diachronic method, synchronous method, Chagatai language, phonetics, written monuments.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – Ph.D., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Балтабай Д.Ә. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – Ph.D., Associate Professor of Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baltabay D.A. – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).